

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ. ПОРІВНЯЛЬНА ПЕДАГОГІКА. ІСТОРІЯ ОСВІТИ

УДК 437.013:613(477.87) «18/19»

DOI: 10.37026/2520-6427-2020-101-1-3-7

Галина БІЛАВИЧ,

*доктор педагогічних наук,
професор кафедри педагогіки початкової освіти
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ*

Іван БІЛАВИЧ,

*кандидат педагогічних наук,
викладач І клініки анестезіології та інтенсивної
терапії Варшавського медичного університету,
Республіка Польща*

Оксана БЛАВТ,

*доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри фізичного виховання
Національного університету «Львівська політехніка»*

ПАСТИРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗІ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ ДІТЕЙ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – 40-ВІ РОКИ ХХ СТ.)

Українське духовенство взяло активну участь у русі за здоров'язбереження українства. Організовуючи лекційно-пропагандистську роботу з-поміж селянства, поширюючи гігієнічні знання, улаштовуючи місячники та дні тверезості, антиалкогольні свята та інші акції, священники, студенти-богослови, чернечі згромадження разом із громадськими діячами в доступній формі вели пропаганду здорового способу життя серед батьків та дітей. Антиалкогольне й протинікотинове виховання тісно поєднувалося з громадсько-патріотичним, фізичним, морально-етичним, господарсько-економічним та гігієнічним.

Ключові слова: пастирська діяльність, священники, діти, рух за здоровий спосіб життя, здоров'я.

Украинское духовенство взяло активное участие в движении за здоровый образ жизни украинцев. Организуя лекционно-пропагандистскую работу среди крестьянства, распространяя гигиенические знания, устраивая месячники и дни трезвости, праздники, другие антиалкогольные акции, священники,

студенты-богословы, монашеские конгрегации вместе с общественными деятелями в доступной форме вели пропаганду здорового образа жизни среди родителей и детей. Антиалкогольное и протиникотиновое воспитание тесно сочеталось с общественно-патриотическим, физическим, морально-этическим, хозяйственно-экономическим, гигиеничным.

Ключевые слова: пастырская деятельность, священники, дети, движение за здоровый образ жизни, здоровье.

The Ukrainian clergy took an active part in the healthcare movement of Ukraine. Ukrainian priests were a key factor in upgrading and improving public medical care system (sanitary-hygienic movement, movement of sobriety, healthcare, «body-building», etc). As a part of Ukrainian Hygiene Society (UHS), they contributed to the preservation of the gene pool of the Ukrainian people, which is an important factor in the formation of mass knowledge on the basics of hygiene and sanitation, prevention of morbidity, primarily tuberculosis,

healthy lifestyle promotion among children and adults in Western Ukraine.

The system of medical and prophylactic services (dispensaries, outpatient clinics, hospitals, laboratories) and advisory («poradni») establishments proved to be effective and meaningful, since they provided the opportunity to receive free or at affordable price medical assistance for the most vulnerable groups, in particular veterans of the national liberation struggle, widows, orphans, peasants, as well as teachers, students, etc. Significant achievements in the development of hygienic education and culture formation of health preservation in Ukrainian schools were manifested, by clergymen in particular, in the introduction of the educational subject «Hygiene» and relevant content oriented scientific and methodological support, in particular, the study book, etc. The development of this activity contributed to the priests and educators, who created art works and teaching aids, which expanded the amount of knowledge on healthcare issues. The anti-alcoholic movement was of a high level of development, the main forms, directions and means of which were: educational and propaganda work (lectures, courses, «misiachnyky» and «days of sobriety», «Vidrodzhennia» holidays, other anti-alcohol public initiatives); distribution of the printed word (public magazines, scientific popular and special «anti-alcoholic» literature: reading books, collections of poetry, dramatic works, etc.). In the 1940s by the level of anti-alcohol propaganda Western Ukraine occupied one of the prominent places in Eastern Europe.

Key words: *clergyman activity, priests, children, healthcare movement, health.*

Актуальність порушеної проблеми зумовлена низкою чинників, з-поміж яких – суспільно-політичні та соціально-економічні, культурно-освітні та науково-теоретичні, що увиразнюються в історико-педагогічній, науковій, теоретичній, практичній площинах, а також у національному та державному вимірах. Історико-педагогічний аспект актуальності досліджуваної проблеми визначається потребою ґрунтовного осмислення сторінок історії становлення і розвитку суспільної системи охорони здоров'я (кінець XIX ст. – 1940-і р.), які були досі маловідомі, замовчувані чи представлені суб'єктивно. Це вимагає ретельного дослідження закономірностей, принципів, змісту, методів, форм, механізмів опіки дітей крізь призму різних галузей педагогіки (історії педагогіки, соціальної педагогіки, опікунської педагогіки) і міждисциплінарного підходу (медицина, історична наука тощо). У національно-державному вимірі актуальність дослідження визначається викликами, зумовленими зростанням вимог до якості здоров'я дітей та фінансовими і технологічними можливостями їхнього задоволення за умов об'єктивних і суб'єктивних труднощів, з якими в Україні впроваджується медична реформа.

Посилення соціально-економічного занепаду й культурної деградації українського села, процеси його старіння та подекуди вимирання, поширення хронічних неінфекційних та інфекційних захворювань, несприятливих демографічних тенденцій (від'ємний природний приріст населення, демографічне старіння,

зростання тяжких захворювань унаслідок зловживанням алкоголем, тютюнокурінням, наркотиками) гальмують реалізацію державотворчого потенціалу України, провокують ризики втрати генофонду української нації. Тому за сучасних умов актуалізується історичний досвід діяльності українського духовенства Західної України наприкінці XIX ст. – у перші половини XX ст., яке виробило ефективні форми, механізми, засоби масового просвітництва й опіки дітей і дорослих та зуміло мобілізувати національний потенціал українства на розв'язання життєво важливих завдань щодо збереження його генофонду.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Попри те, що окремі аспекти порушеної проблеми висвітлено у працях І. Андрухів, О. Винничука, О. Волошин, О. Воляннюк, Л. Давибіди, Л. Клос, З. Нагачевської, О. Сапіги, Б. Сливки, Л. Сливки, Б. Ступарика, Н. Федорака, Ю. Щерб'яка та інших науковців, питання пастирської діяльності щодо здоров'язбереження дітей у Західній Україні цілісно не досліджувалося.

Мета статті – проаналізувати діяльність українського духовенства на ниві здоров'язбереження дітей у Західній Україні наприкінці XIX – у 40-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. За досліджуваного періоду в Західній Україні склалася система масового громадського просвітництва, що охоплювала всі напрями системи медичної опіки (санітарно-гігієнічний сегмент, рух тверезості, здоров'язбереження, тіловиховання тощо), яка постійно еволюціонувала та вдосконалювалася. Вагомим чинником у ділянці формування масових знань з основ гігієни і санітарії, запобігання виникненню і поширенню різних захворювань, передусім туберкульозу, виховання здорового способу життя дітей та дорослих, проведення антиалкогольної та протинікотинової пропаганди стала діяльність українського духовенства. Означені напрями праці стали реальним внеском у збереження генофонду українського народу; українські священники, чернечі згромадження спільно з освітянами, медиками проводили активну просвітницьку профілактично-консультативну діяльність із-поміж дітей та дорослого населення через улаштування консультацій, курсів, виставок, свят, засобами друкованого слова, художньої літератури тощо. Така широка масштабна просвітницька праця слугувала поширенню ідеї здоров'язбереження українців, усвідомленню важливості збереження генофонду нації. За досліджуваної доби вагомі здобутки були в ділянці гігієнічного виховання. Запровадження до змісту освіти предмета «гігієна» довело важливість набуття дітьми знань у галузі охорони здоров'я, здоров'язбереження особистості кваліфікувалося як найбільша цінність і потреба її здобуту.

Утілюючи в життя ці ідеї, Українське гігієнічне товариство (УГТ) вело перемовини з тодішнім ректором Богословської академії Української греко-католицької церкви (УГКЦ) у Львові Йосипом Сліпим про запровадження до програми підготовки духовенства освітнього курсу з проблем суспільного здоров'я українців. Реалізації цих планів перешкодила Друга світова війна. Лікарі-опікуни студентів-богословів М. Вахнянин та Б. Гординський знайомили майбутніх священників з основами гігієни та здоров'язбереженням українців [13, с. 216].

Українське духовенство спільно з українськими медичними товариствами та громадськими організаціями активно спричинилося до розв'язання проблеми здоров'язбереження жінки-матері та дитини. Зміни до статуту Союзу українок (1924 р.) передбачали створення при кружках (*місцевих осередках – авт.*) т. зв. релігійно-гуманітарних секцій, які мали здійснювати опіку над хворими, зокрема через надання їм відповідних порад. Непересічним явищем у здійсненні суспільної медичної опіки стало створення «порадні для метерів». Цей соціальний проєкт українців наслідував європейські зразки. Перший такий український заклад відкрило у Львові 1918 р. УКТДОМ за активної фінансової підтримки митрополита Андрія Шептицького. Успіх українських громадських товариств був очевидний: у другій половині 1920-х рр. «порадні для метерів» почали створювали при філіях, а далі і при сільських кружках Союзу українок. Ці заклади суспільної медичної опіки українського жіноцтва та дітей «винаймали» лікарів для проведення оглядів і консультацій, мали т. зв. підручні аптечки і позичкові каси, фонди фахової популярної літератури. Невдовзі в окремих «кущах» (кілька кружків Союзу українок) «на постійній основі» почали працювати «порадниці-помічниці» лікарів [1; 15], з-поміж яких були і дружини священників. Заслуга Союзу українок полягає насамперед у тому, що воно взяло на себе функцію просвітництва жіноцтва з низки «делікатних» питань: гігієни жінки, статеві стосунки, дотримання правил гігієни «жінки та чоловіка», регулювання народжуваності, запобігання венеричним захворюванням, догляд за немовлятами тощо.

Безпрецедентним явищем у краї стало те, що українська інтелігенція спричинилася до розбудови системи суспільної медичної опіки. Сучасна дослідниця О. Дрогобицька [10] проаналізувала роль українського греко-католицького духовенства (священників, їхніх дружин та доньок) у поширенні медичних знань із-поміж українського селянства. Вона, зокрема, наводить приклади подвижницької праці українських священників, які охоче безкоштовно пропонували медичні послуги населенню і робили це доволі успішно. Парохи деяких гуцульських сіл відправляли на обов'язкове медичне обстеження всіх, хто бажав узяти шлюб [10, с. 68]. Священник із с. Комарники Турківського повіту Василь-Саламон Щасний на власні кошти створив аптеку, де місцеві мешканці могли за невелику оплату придбати гомеопатичні препарати. Він займався цією справою понад 30 років [1]. Донька пароха З. Шухевича О. Шухевич із с. Тишківці Городенківського повіту в батьківській оселі влаштувала невелику лікарню, де безкоштовно надавала допомогу місцевим мешканцям [10, с. 68], подібну медичну діяльність провадила родина священника І. Онуцького із с. Підвербці, що на Тлумаччині (*тоді Товмацький повіт – авт.*), де подружжя Онуцьких щодня надавало безкоштовну медичну допомогу двом-трьом хворим «убогим парафіянам», «які тижнями лежали на приходстві», дружина священника лікувала медикаментами, які придбала власним коштом [10]. Таку подвижницьку медичну опіку, першу медичну допомогу («при наглих випадках») дітям і дорослим надавали й інші священничі родини: дружина пароха с. Чорнокінці Велики Гусатинського повіту [1]; власну домашню аптеку мала

дружина священника К. Хотинського із с. Чернево Мостиського повіту, куди місцеві мешканці приносили лікарські трави, бджолиний віск, з яких «народна лікарка» виготовляла ліки [1; 10].

Для нас цікавими є спогади священника Т. Войнаровського – активного діяча низки українських громадських товариств, який за чинних обставин (відсутності селами кваліфікованої медичної допомоги, платних лікарських послуг, які були не під силу українському селянству, урешті, великій довірі до постаті греко-католицького душпастиря з боку галичан) виконував функції «народного лікаря». Т. Войнаровський відбувся і як психотерапевт, який духовно (молитвою) зцілював дітей та дорослих, зокрема й народний психотерапевт, котрий ефективно використовував звичайне самонавіювання: стверджував пацієнтові, що той неодмінно одужає і коли саме це відбудеться, що, власне, «завжди точно справджувалося», зажив слави «першорядного знавця недуг», надавав медичну опіку не тільки місцевому селянству, а й хворим із довколишніх сіл та «далеких сторін», із-поміж пацієнтів була й українська інтелігенція – відомий у краї адвокат Є. Олесницький, якому відваром льону (*див. вище*) священник-лікар виликував нирки [8, с. 39].

На окрему увагу заслуговує персоналія Арсена Річинського (1892–1956) – непересічної постаті в історії української культури: це була дуже освічена на той час людина, висококваліфікований лікар, громадський діяч, філософ, релігієзнавець, культуролог, мистецтвознавець, церковний композитор, фольклорист тощо. Народився А. Річинський у с. Тетилівці Кременецького повіту Волинської губернії (нині це Тернопільська область). Батько Василь Федорович був православним священником у цьому селі. Арсен навчався в місцевій початковій школі, пізніше – у духовній школі в м. Клевань, продовжував навчання в Кременецькій гімназії та Житомирській духовній семінарії. По закінченні семінарії А. Річинський вступив на медичний факультет Варшавського університету. Навесні 1917 р. юнак склав іспити при Київському університеті й отримав посаду лікаря в Ізяславській повітовій лікарні, тут працював до березня 1920 р., зарекомендувавши себе хорошим фахівцем, чуйним і уважним до пацієнтів медичним працівником. За цього часу А. Річинський брав активну участь у громадському житті, зокрема в русі за українізацію [2; 5; 15, с. 46]. За умовами Ризького мирного договору 1921 р. Волинь була поділена між Росією та Польщею. Навесні 1920 р. А. Річинський виїхав до села Тростянець Луцького повіту, яке опинилося в складі Польщі, де до 1922 р. працював лікарем. Тут молодий і досить перспективний лікар одружився з дочкою місцевого священника Ніною. Молоде подружжя активно займалося громадською просвітницькою діяльністю, за що польська влада постійно переслідувала А. Річинського. У Володимирі й Володимиро-Волинському повіті громадський активіст створює «Просвіту» (у 1928–1929 рр. її очолює), разом із дружиною організовує Союз українок, бере участь у кооперативному русі, у товаристві «Відродження» (заборонене старостом у 1935 р.) тощо [15, с. 82]. Він не тільки теоретик «Пласту» (автор невеликої за обсягом, але важливої за змістом «пластової брошури» «До щастя, слави і свободи») [14], а й чільний його організатор.

Закономірно, що ідеолог українського скаутингу чимало зусиль прикладав до формування здоров'язбереження дітей та юнацтва, пропагував відмову від споживання алкоголю і тютюнопаління.

Лікар А. Річинський велику увагу приділяв духовному здоров'ю дитини, у його медичному кабінеті у Володимирі завжди були ікони Христа Спасителя і Пречистої Богородиці, на столику – Євангеліє, ікона св. Пантелеймона, під нею – невеликий килимок, де можна було стати на коліна і помолитися Цілителю [2; 5; 15]. А. Річинського можна віднести до когорти високопрофесійних медиків, які практикували ефективні методи лікування, надавали пацієнтам не тільки допомогу ліками, а й молитвою. Отже, молитва, церковна атрибутика, як вважав А. Річинський, лікують людину, тому що духовне здоров'я так само важливе, як і фізичне. Лікування тіла має супроводжуватися лікуванням духовним.

Чи не найбільше пастирська місія українського духовенства проявилася в розвитку руху тверезості наприкінці XIX – у 40-х рр. XX ст. У цьому процесі вагоме місце посіло товариство «Відродження», яке стало опозиційним до алкогольної політики Польської держави, котра стимулювала поширення пияцтва з-поміж українського народу, що вкрай негативно відобразилося на фізичному здоров'ї українців, їхньому матеріальному становищі, посилювало соціальну напруженість у сільських і міських громадах, зумовлювало поширення різноманітних захворювань і зростання смертності, зокрема й дітей, тощо. У протиалкогольному русі пліч-о-пліч з освітянами, медиками, громадськими діячами йшли українські священники, які зазвичай були організаторами створення осередків «Відродження». Так, завдяки «рогатинській централі» протиалкогольний рух охопив не тільки шкільництво, а й «увесь повіт». Прикладом може слугувати історія «отверезіння» «заного п'яцького села» Дібринів, славного «з бійок і авантур». Восени 1929 р. заходами очільника місцевої читальні «Просвіти» Паснака і пароха Скаско-ва виник протиалкогольний кружок «Відродження», до якого вступило 150 осіб. Часопис «Відродження» (1930, Ч. 3) інформував про кардинальні зміни, які відбулися внаслідок діяльності «протиалкогольного кружка»: «З цєю хвилею громада наче віджила: коршма, до тепер все переповнена, опустіла, послідні Різдвяні Свята обійшлися без бійок і авантур, танці і вечорниці в читальні відбуваються без горілки і пива, хрестини, весілля також без отруй, а шинкар, який не хотів уступитися з громадського будинку, тепер вже сам старається порозумітися з громадою та не довго вже в ній загіє. Громади Рогатинщини йдуть в сліди Дібринова, коли хочете позбутися лиха з села!» [12]. Велике значення мала і діяльність священників УГКЦ Городенщини, які активно проводили «боротьбу за отверезіння своїх парафійан», зокрема В. Гординський з Чернелиці, о. Н. Корбутяк з Торговиці, о. І. Лабач з Олієва-Королівки [6].

Антиалкогольна просвітницько-пропагандистська робота розгорталася в різних формах і напрямках. Найвиразнішою і найпрезентабельнішою формою були антиалкогольні виставки, лютневі «місячники тверезості», антиалкогольні свята, віча тощо.

Унікальним явищем в історії розвитку руху за здоров'язбереження стало складання публічних присяг

українців про відмову вживання міцних напоїв, що було відновленням традицій братств тверезості XIX ст. Часопис «Відродження» подавав десятки подібних фактів, зокрема й випадки, коли такі акти здійснювали цілі громади за участі кількох сотень осіб. Щоправда, незабаром після такої «емоційної ейфорії» чимало з них, за визнанням часопису, «знову поверталися до пияцтва». До прикладу, Новий рік 1930 року для села Саранчуки, що на Бережанщині, став знаковим: воно увійшло в історію руху тверезості (і загалом в історію України) як село, де «місцевому парохіві Омеляну Кордубі 750 людей присягали, що не будуть уживати алкоголю». Часописи «Діло» [3], «Відродження», популяризуючи цей досвід, наголошували, що ця акція – «гарна, гідна для наслідування», «дуже відратний подвиг у нинішніх часах» [3; 17]. Зауважмо при цьому, що йшлося про чоловіків-«абстинентів», позаяк видання («Відродження») умістило нижче такий допис: «Подяка жіноцтва Саранчуків за успішну протиалкогольну акцію. Жіноцтво Саранчуків, врадуване блискучою перемогою ідеї повної абстиненції від алкоголю своїх батьків, мужів і синів, зложило на руки о. Кордуби таку подяку: «Мами, жінки і сестри прилюдно складають подяку о. Ом. Кордубі за заприсяження мужчин від коршми і горілки. Тепер почуваємося щасливі. Спокій і злагода вернули в наші доми, аж хочеться жити і працювати»» [3; 17]. Такі акції слугували добрим прикладом для наслідування дітям та юнацтву.

«Добрим приміром», особливо для зростаючої особистості, стали безалкогольні весілля, як, до прикладу, у гірському Микуличині на Станиславщині в Івана Онучака, що було «досі у нас таке нечуване», попри зневіру окремих людей, воно відбулося та ще й з успіхом: «гості забавлялися дуже весело і тверезо. Зложили 11 злотих і 45 сот на «РШ»» [4]. Тогочасні періодичні видання зазначали, що «багато в той спосіб весіль відбувається без алкоголю та без скандалів і бійок» [7]. Ці та інші подібні акції (як, до прикладу, відзначення релігійних свят без алкоголю чи усякого роду забав, вечорниць, імпрез тощо [1; 2; 6; 7; 15; 17] «на тверезо») засвідчили, що ідея абстиненції не була чужорідною та штучною українству: на генетичному рівні в них було закладено утримання від вживання міцних trunkів, а також потужний рух тверезості, започаткований греко-католицьким духовенством на початку XIX ст., традиції братств тверезості тощо створили передумови до органічного природного постання осередків здоров'я всією Галичиною.

На окрему увагу заслуговує діяльність Секції студентів-абстинентів [16] та Гурток «Відродження» при гімназії греко-духовної Малій Семінарії у Львові [9]. Священники та студенти-богослови завжди були для галицького українства зразком подвижництва, духовності. Тому добрим прикладом для світського юнацтва стала діяльність Гуртка «Відродження» при гімназії греко-духовної Малій Семінарії у Львові, який виник 22 січня 1931 року та налічував 60 осіб (опікуном був Петро Ісаїв – один з організаторів Товариства українських студентів-католиків «Обнова»), усі вони «писали заяви, що не питимуть і не палитимуть». Майбутні богослови не обмежувалися «локальною працею», а поширювали її краєм. Ефективною формою здоров'язбережувальної

діяльності стала масштабна праця створених 14 гуртків для проведення антиалкогольної роботи з-поміж селянства: студенти-богослови поширювали тематичну літературу, виголошували реферати, «з добрим успіхом» провели «протиалкогольну й протинікотинову анкету», організували канцелярію, допомагали «Відродженню» тощо. Вони планували видати «дешеву брошуру» (32 сторінки; наклад – 10000 примірників; вартість – 20 сотиків) популярного змісту з протиалкогольними текстами, віршами, ілюстраціями, а також ще одну «книжечку» методичного характеру, як організовувати осередки «Відродження» [9] тощо. Отже, студенти-богослови активно розвивали таку інноваційну для того часу форму просвітництва, як літні школи для селянства, які ставали місцем громадського просвітництва і для дітей.

Проблеми здоров'язбереження перебували в центрі уваги марійських товариств та Католицької акції української молоді (КАУМ) «Орли», що мали виразне релігійне спрямування. Марійські дружини активно пропагували ідеї «здоровного виховання», культ духовного, психічного, морального, фізичного здоров'я, проводили антиалкогольну пропаганду. Шкільні марійські дружини діяли не тільки в навчальних закладах, створених при монастирях чернечими орденами УГКЦ, а й в українських школах УПТ «Рідна школа». Марійський рух набрав у Галичині великої популярності, до прикладу, 1939 р. у Галицькій митрополії УГКЦ активно працювали «майже 250 осередків марійських товариств (20000 осіб), які поділялися на: Марійські дружини для молоді середніх і вищих шкіл; Марійські кружки для дітей; Марійські союзи спомагаючи» [11]. Пріміром, «каумівці» у своїй структурі мали «орленят» (до 14 років); тому тут, як і у «Пласті», відбувалося формування здорового способу життя впродовж усього життя.

Висновки. Українське духовенство активно спричинилося до руху за здоров'язбереження українства. Організуючи лекційно-пропагандистську роботу серед селянства, поширюючи гігієнічні знання, улаштовуючи місячники та дні тверезості, свята «Відродження», інші антиалкогольні акції в контексті національного руху тверезості, священники, студенти-богослови, чернечі згромадження разом із громадськими діячами в доступній формі вели активну пропаганду здорового способу життя серед батьків та дітей. Антиалкогольне й протинікотинове виховання тісно поєднувалося з громадсько-патріотичним, фізичним, морально-етичним, господарсько-економічним, гігієнічним. Є підстави стверджувати про створення відповідних педагогічних умов для успішного розвитку руху за здоров'язбереження зростаючої особистості. Духовенство слугувало прикладом для наслідування та переконувало українців у необхідності ведення здорового способу життя, оскільки «здорова одиниця – здорова нація».

Подальші дослідження плануємо спрямувати на розгляд проблем розвитку пастирської діяльності з-поміж дітей і дорослих у кінці ХХ – на початку ХХІ століть,

християнського виховання дітей та юнацтва в умовах сьогодення, розвиток католицького шкільництва в Україні в добу незалежності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Білавич І. В. Товариство «Відродження» у боротьбі за здоровий спосіб життя українців на початку ХХ ст. / І. В. Білавич // *Zbiór Raportów Naukowych Aktualne Naukowe Problemy. Rozpatrzenie, Decyzja, Praktyka.* – Gdańsk, 2015. – Р. 39–43.
2. Bilavych I. V. Arsen Richynskyi as an ideologist of healthy living in «Plast» / I. V. Bilavych, B. P. Savchuk // *International SWorld Journal.* – 2015. – Vol. 1. – Р. 31–34.
3. Великий подвиг одного села // *Діло.* – 1930. – 5 лютого.
4. Відродження. – 1930. – Ч. 7–9. – 15 вересня. – С. 113.
5. Візитів Ю. Пластовий сеніор А. Річинський: «до щастя, слави і свободи» / Ю. Візитів // *Українське релігієзнавство.* – 2007. – № 41. – С. 17–23.
6. Вісті з протиалкогольного руху // *Відродження.* – 1931. – 15 листопада. – Ч. 11. – С. 11–13.
7. Вісті з українського протиалкогольного руху // *Відродження.* – 1931. – 15 квітня. – Ч. 4. – С. 15.
8. Войнаровський Т. Спогади з мого життя / Т. Войнаровський // *Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст.* – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. – С. 11–75.
9. Гурток «Відродження» при гімназії греко-духовної Малої Семінарії у Львові // *Відродження.* – 1931. – 1 липня. – Ч. 6–8. – С. 16.
10. Дрогобицька О. Роль галицької сільської інтелігенції в розбудові місцевої системи охорони здоров'я (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. Дрогобицька // *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* – 2013. – Вип. 23–24. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. – С. 64–71.
11. Жульківський Б. Головні напрямні нашої праці / Б. Жульківський // *Вісник Марійських товариств.* – Львів, 1937. – Ч. 6. – С. 6–8.
12. Протиалкогольні осередки в Рогатинському повіті // *Відродження.* – 1930. – 15 березня. – Ч. 3. – С. 49–50.
13. Осінчук Р. На стійці народного здоров'я. Українське Гігієнічне Товариство у Львові / Р. Осінчук // *Матеріали до історії української медицини* / [гол. ред. В. Плющ]. – Нью-Йорк; Мюнхен: Українське Лікарське Товариство Північної Америки, 1975. – Т. 1. – С. 191–224.
14. Річинський А. До щастя, слави і свободи / А. Річинський. – Львів, 1930. – 65 с.
15. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне: Ліста, 1996. – 154 с.
16. Секція студентів Абстинентів // *Відродження.* – 1931. – січень. – Ч. 1. – С. 1.
17. Село Саранчуки Бережанського повіту // *Відродження.* – 1930. – Ч. 1. – С. 12.

Дата надходження до редакції: 06.02.2020 р.